

Tarih Öncesinden Günümüze Hekim Ve Hekimlik

Nilüfer GÖKÇE¹

ÖZET:

İnsana ilk yardım elini uzatılmasıyla başlayan hekimlik, Shirbaz Hekim, Rahip Hekim, Tıp Tanrıları ve Filozof Hekim kimliklerinden geçerek günümüz hekimine ulaşmıştır.

Türklerde Şamanla başlayan hekimlik, Kam, Büyü, Purhan, Otacı, Emçi, İdişçi gibi adlarla gelmiş, Türklerin islamiyeti kabul etmelerinden sonra da "Hekim" olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Anahtar kelime: Hekim.

SUMMARY:

PHYSICIAN AND PROFESSION OF PHYSICIAN FROM B.C TO OUR DAYS

Profession of a physician had began with helping people. There were different of kinds physician such as; physician magician, physician mank, medicine god and physician philosopher. We can also see different kinds of physicians in our days.

In Turkish world, profession of a physician had began with Şaman and developed by taking the names such as; Kam, Büyü, Purhan, Otacı, Emçi, İdişçi. After Turks had accepted Islam, it began to be called as physician.

Key word: Pysician.

GİRİŞ

Hastaları tedavi eden, şifa veren anlamına gelen Hekim sözcüğü, Arapça, bilen, bilge kişi, filozof anlamına gelen Hakim kelimesinden gelmektedir.

Tarihte acı çeken; ağrılar içinde kıvranan insana ilk yardım elini uzatan kişi ile başlayan hekimlik; günümüz hekimine gelinceye kadar, değişik kimliklerden geçmiştir.

Kendi kendisini tedavi etmeye çalışan ilk insan, üşüdüğü zaman güneşe çıkmış, ateşlendiği zamanda kendini, sulara, nehirlere atarak tedavi etmeye çalışmıştır.

Hastalıkları doğa üstü olaylara bağlayan ilkel insan, tekrar sağlığına kavuşmak için, adaklar adanmış, kurbanlar kesmiş, törenler düzenlemiş, tedavide sihir ve büyüye yer vermiştir.

İlkel toplumlarda hekim kimliği, hastalıkları tedavi eden, kötü ruhları kovan **SİHIRBAZ HEKİM'** de toplanmıştır. Hekim topluluğunun gelişmesinde en eski meslek sınıfını teşkil eden **SİHIRBAZ HEKİM**; muskalar yazarak, dualar ederek ve bir takım büyüler yaparak iyi ve kötü ruhlarla ilişki kurarak, onları uzaklaştıran hastalıkları iyi eden kişidir. (1-3) Bunun için de kabilesinde bulunan diğer insanlardan farklıdır. Doğa üstü güçlere sahiptir, sade bir hayat yaşar. Ayinlerde özel elbiseler giyer, boyunlarına muskalar, boncuklar, kemikler takar, başına da temsil ettiği hayvanın tüylerini takarak dolaşır.

Davul çalarak, kötü ruhları kabilesinden uzaklaştırmaya çalışır. (1-6)

Sihirbaz Hekimin ilk resimlerinden biri olma olasılığı fazla olan, Pyrené dağlarındaki Trois Frères "Üç Kardeşler" mağarasında bulunan duvar resminde, bir hayvan postuna bürünmüş kolları bacakları boyalı çizgilerle süslenmiş, başında iki boynuzla korku salan insan olarak tasvir edilmiştir. Bu şekliyle sihirbaz hekim, bu günkü Afrika büyücülerine çok benzemektedir. (1)

Medeniyetin beşiği olarak kabul edilen Mezopotamya topluluklarında (**Sümerliler, Babililer, Asurlular**), sihirbaz hekimin yerini **RAHİP HEKİMLER** almıştır. Bu topluluklarda hekimlerin statüsü rahiplerin statüsüne benzer bir mahiyet taşımaktaydı. Fal, hem hastalığın teşhisi, hem de tedavisi için uygulanan başlıca yöntemdi. Mezopotamya'da üç rahip sınıfı mevcuttu. Birinci sınıfı teşkil eden **BARU** adını taşıyan hekimler, gelecekte haber veren kâhin sınıfını teşkil eden hekimlerdi. **BARU**, çağrıldığı hastaya giderken, yolda rastladığı hayvan ve haşarata bakarak hastalığın nasıl seyredip sonuçlanacağını tayin ederdi. "Şahin kuşunu sağında görürse hastanın iyi olacağına, solunda görürse kötü olacağına karar verirdi".

AŞİPU, adını taşıyan hekimler ise üfürükçü olan sınıftı. Bunlar, hastanın bedeninden kötü ruhları çıkartır, hastayla tanrıyı uzlaştırdıkları.

Üçüncü sınıfı teşkil eden, hem ilaçları hem de sihri bilen, **A-ZU** veya **A-SU** adını

taşıyan hekimler ise, dönemine göre gerçek hekimlik yapan sınıftı. Bunlar suya zeytinyağı damlatarak fala bakarlar. Onun aldığı şekle göre hastalığın teşhisini koyarlardı. Bunlar hastalığı teşhis etmek ve bilmek zorunda değillerdi. (2.4.7-9)

Hasta haklarını koruyan ve hekim sorumluluğundan bahseden ilk yasaları* yapan Mezopotamya topluluklarından olan Babililer' de ise, hastaların yol üstüne çıkartıldığını, buradan geçen kimselerin hastayı gözlemleyerek teşhis koyduğunu, Herodot tarihinde yazmaktadır.* * (10)

Rahip hekimden, tıp tanrılarına doğru bir geçişin başladığı Eski Mısır'da da Hekimlikle ilgilenen Rahip Hekimler bulunuyordu. Mısır inancına göre tanrılar, hem hastalık getirirler hem de şifa verirlerdi. Tanrıların başında *Sekhment* adlı tanrı önemliydi. Şifa Tanrısı olarak bilinen *Sekhment*'in, aynı zamanda veba salgınlarını da yolladığına inanırlardı. *Sekhment* Rahipleri de tıpta önemli yerlere sahip olmuşlardı. Mısır Tıbbi papürüslerinin bazılarında "*Sekhment Rahipleri hastanın nabzını yoklarken*" şeklinde ifadeler bulunmaktadır.

Eski Mısır tanrıları içinde ilaç ve merhemleri en iyi hazırlayan Güneş Tanrısı *RA*'dır. Bu hem hekim, hem de eczacı olan bir tanrıdır. Şifa verici tanrıların en önemlisi *THOT* tur.

Genellikle ibis kuşu ile temsil edilen *Thot* ilimlerin kurucusu olarak kabul edilir. Sihirde çok bilgili olan bu tanrıya Yunanlılar "*Hermes, Trismegistos*" adını vermişlerdir.

Mısırda ilk kez tıp tanrısı kavramı, Helenistik çağda *IMHOTEP* le başlamıştır. Basamaklı piramidin mimarı da olan *IMHOTEP*, Mısır'ın 3. Sülalesi zamanında yaşamış, saray nazırlığı gibi önemli hizmetlerde bulunmuş; Yeni İmparatorluk döneminde yarı tanrı, yarı insan olarak kabul edilmiştir. Tarihin bize ulaştırdığı hekimlerin en eskisi olan *Imhotep* adına Memfiz'de Tep'de ve Assuan'da üç mabed yapılmıştır. *Imhotep* yapılan heykellerinde daima oturur durumda, elinde bir papürüs tutmakta olduğu görülmektedir. (1,2,5,7,8,11)

Hititler de hekimin rolünün büyük olmasına karşılık; hititçede bir doktor veya hekim sözcüğü

yoktur. Sümerce'den alınan *A.Zu (Asu)* bu işi yapmakta ve Hekimler daha çok uzmanlık görevini yürütmekte idiler. Mısırda olduğu gibi Hititlerde de hekimlerin kâtiplikle yakın ilişkisi bulunması bize, hekimliğin kâtiplik ve büyü ile iç içe girmiş olduğunu göstermektedir. Hititlerde hekimlerin halkı tedavi ettiklerine dair bir bilgimiz olmadığı gibi, hekimlerin nasıl yetiştikleri hakkında da bir bilgimiz yoktur. Hititlerde hekimlerin büyüğüne *GAL LU (A.ZU)*, şef doktor *A.ZU SAG*, asistan *A.ZU TUR* gibi unvanlar bu meslek dallarındaki hiyerarşiyi bize göstermektedir. Hititlerde kadın hekimlerin mevcut olduğu biliniyorsa da, bunlar hekimlik değil de hemşirelik yapıyor olabilirler. Hititlerde *A.Zu*' nun yanında "Bakıcı, Kahin" (*a.zu=Baru*) ve "Büyü Rahibi" (*asipu-apisi*) gibi gene Babil kökenli uzmanlar özellikle büyüü gerektiren tıbbi konularla da uğraşıyorlardı. (12)

Hekimlerin kutsallaştırılıp, tanrısallaştırıldığı Eski Yunan'da güneş tanrısı olan *APOLLON*, aynı zamanda sağlık tanrısı idi. Güneş nasıl baharda ışınları ile toprağı canlandırıp, yeşerterek ona yeniden hayat veriyorsa, *Apollon*' da hastaları tedavi ederek onları yeniden sağlıklarına kavuşturuyordu.

Eski Yunanda sağlık tanrılarının en ünlüsü olan *ASKLEPIOS* tanrı *Apollon* ile Kral kızı *Koronis*' in oğludur. *Koronis*, *Asklepios*'a hamile iken *Apollon*' u aldatır. Buna kızan tanrı *Apollon*, *Koronis*' i cezalandırır. *Koronis* onun üzerinde yanarken *Apollon* bebeğın yanarak ölmesine razı olmaz. Alevlerin *Koronis*'i kapladığı zaman bebeğı anne karnından çıkartır¹ ve bebeğı büyütmesi için yarı insan yarı at şeklinde yaşayan *Kheiron*'a verir. *Kheiron* doğadaki güçleri, şifalı bitkileri, suları biliyordu. *Kheiron*'un yanında yetişen *Asklepios* ondan bütün bunları öğrenerek hastaları tedavi etmeye başlar. Hatta ölüleri de diriltmeye başlaması üzerine, buna kızan tanrı *Zeus* tarafından cezalandırılarak öldürülür. (5,8,13)

Öldürülmesi onun ününün daha da artmasına yardımcı olur. Adına mabetler² yapılarak buralarda hastalar tedavi edilmeye başlanır. *ASKLEPIOS* yapılan heykellerinde bir elinde yılanın³ sarılmış olduğu bir asa diğer elinde

*Hamurrabi Tarihte ilk yasaların yapıcısı olarak bilinmektedir. Hamurrabi yasalarına göre hastaya zarar veren hekim cezalandırılır.

** Tarihte buraların hastanelerin başlangıcı olduğu söylenmektedir.

¹ Burada bize sezeryan ameliyat anlatılmaktadır.

² Sklepios mabetleri, tarihte ilk hastaneler olarak bilinmektedir

³ Gümüizde olduğu gibi ilk çağlarda da yılan, Tıp' da sembol olarak kullanılmıştır. Nedeni : Sırları taşıması "Hekimin sır tutması gerektiğini", her yıl deri değiştirerek kendini yenilemesi; "Hekiminde sürekli olarak tıp alanındaki gelişmeleri takip ederek kendini yenilemesi gerektiğini", ayrıca yılanın ilaç olarak tedavide kullanılması, "hekimliğin iyileştirici yönünü" temsil etmektedir. (Asklepios Mabetlerinde zehri alınmış yılanlar hasta tedavisinde kullanılmıştır.)

ise, bir horoz⁴ ve kupa⁵ tutmakta olduğu görülmektedir.

ASKLEPIOS'un çocukları da birer sağlık ilahıdır. Kızı **HYGEIA**⁶ temizlik tanrıçasıdır. Halk sağlığını temsil eder. Oğlu **TELESPHOROS** cerrahların ilahıdır. Yapılan heykellerinde elinde cerrahi aletlerin bulunduğu bir tıbbi alet kutusu tutmakta olduğu görülmektedir.

Antik devirde her hekim **Asklepios**'un oğlu sayıldığından **Asklepios** denilen bir loncaya dahil olurdu. **Asklepios'un Oğulları** da denilen bu meslek loncası bir çeşit Tabibler Odası niteliğinde idi.(5,6,13)

Sonraları Eski Yunan'da sağlık ve hastalık felsefe ile açıklanmaya çalışıldığı bir filozof hekim dönemi başladı. Evrenin ana maddesinin ne olduğu araştırıldı.

Örneğin; Evrenin ana maddesi **Tales** göre "**SU**", **Heraklitos**'a göre "**ATEŞ**", **Anaksimenes**'e göre "**HAVA**", **Empedocles** "**ATEŞ-HAVA-SU ve TOPRAK**"⁷ olarak kabul etti. Sağlık ve hastalıklar bu şekilde açıklanmaya çalışıldı.

Hekimliğin din, sihir, büyü ve felsefenin etkisinden kurtularak laik hale gelmesi, **Asklepios** ailesinden olduğu söylenen ve hekimliği **Asklepios**'tan öğrendiği kabul edilen **HİPOKRAT**'la gerçekleşmiştir. Hekimliği gözlem ve deneye dayandırmış olan **HİPORAT**'a göre de, bu sanatı yapacak kişilerin hekim ailesinden olması gerekmektedir.

HİPOKRAT ünlü yemininde de: "Tıp Hocamı anam babam gibi aziz tutacağım, elimdekini avcımdakini onunla paylaşacağım; eğer bir ihtiyacı olursa onun yardımına koşacağım. Oğullarına kardeşlerim gözü ile bakacağım. Eğer isterlerse bu sanatı ücretsiz ve kendilerinden bir karşılık beklemeden öğreteceğim. Öncelikle kendi oğullarıma sonra hocamın çocuklarına nihayet tıp yasası uyarınca, yazılı taahhüt ve and ile beni hocalığa seçen talebeme ve yalnız bunlara mesleği öğreteceğim" demektedir. Burada bütün hekim ailesinin kardeş olduğu, hekimliği dışardan gelen herkese

öğretilmeyeceği, bunun tehlikeli olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle hekimliği öğrenme hakkını önce kendi çocuklarına, daha sonra hocasının çocuklarına tanımaktadır. Dışardan bu mesleğe alınacak kişilerin ise mesleğe kabul edilmeden önce ve eğitimlerini tamamladıktan sonra yemin etmeleri gerekiyordu. Hekim ailesinden gelenler bir defa yemin ederlerken dışardan bu mesleğe katılanlar iki defa yemin etmeleri gerekmekte idi.

Çağlar ilerledikçe hekimlik de kişiliğini kazanmaya başlıyordu.

Saray hekimlerine özel paye verilip, hükümet işlerinde oylarına müracaat edilen Romalılar da hekimliği Yunanlı hekimler yapıyordu. Roma İmparatorluğunun ilk dönemlerinde fakir hastalara bakmak, bölgeleri dahilinde sağlık işlerini idare etmek üzere **ARCHIATRUS** adı verilen hükümet hekimleri bulunuyordu. Dolgun maaş alan bu hekimler ahalinin nüfusuna göre şehirlere, eyaletlere tayin ediliyorlardı.(1)

Ortaçağda hastalık ve ölüm tanrı işi olarak kabul edildiği için, hekimlik de, manastırlarda rahipler tarafından yapılan bir meslek oldu. Rahipler hastaları manastırlarda sihir, dua, aziz ve azizelerin eşyaları ile tedavi etmeye çalışıyorlardı. Bizans'tan sürülen Nestorilerin önce Urfa'ya, sonra Cundişapur'a yerleşerek bir bilim merkezi kurmaları ve burada yanlarında getirdikleri Yunan Klasiklerini, Arapça ve Farsça'ya çevirmeleri sonucunda Doğu, Eski Yunan kültürünü öğrendi. İslamların Avrupa kıtasında görülmesi ve haclı seferleri ile birlikte Arap Tıbbı Avrupa'ya girdi. Avrupa'da üniversiteler açılarak hekimler tıp okullarından yetiştirilmeye başlandı. Doktor unvanı ilk kez ortaçağda ortaya çıktı ve hekimler yine ilk defa ortaçağda hekimlik yapabilmeleri için sınava tabii tutuldular.(2,4,5)

Türk dünyasında ise, İslamiyet'ten önce Türkler **Şamanizm** dinine inandıkları için, hekimliği de **Şaman** adı verilen din adamları yapıyordu.(14-16)

⁴: Doğan güneşin sembolü olan Horoz, kutsal kabul edilmekte. Mabelerde, Asklepios adına horoz kurban edilmektedir. Horozun kurban edilişi günümüzde de geçerlidir. Bu gün de yaur ve rübelerde horoz kurban edilmektedir.

⁵: Kupa ise ilaç kabını temsil etmektedir

⁶: Hijyen kelimesi buradan gelmektedir.

⁷: Humoral Patoloji denilen Empedocles'in bu görüşüne göre, evrenin ana maddesini temsil eden bu dört unsur (ateş-hava-su ve toprak) evrende sıcak, soğuk, yaş, kuru şeklinde kendini göstermektedir. Bu dört ana maddeye karşı insan vücudunda da kalp, beyin, karaciğer, dalak bulunmaktadır. Bunlar vücutta kan, sarı safra, kara safra ve balgamı salgılamaktadır. Bu salgıların dengede olması sağlığı; dengenin bozulması (birinin fazla veya az olması) hastalığı meydana getirmektedir. (17)

Türklerde *Şaman*; ruhlarla bağlantı kurarak onları hükmü altına alan, hastalara şifa veren, dertli insanların şikayet ve dileklerini gökteki ve yeraltındaki tanrıların yanına giderek onlara ileten kişi idi. Sihirbaz hekimde olduğu gibi *Şaman* da kabilesinde yaşayanlardan farklı özelliklere sahipti. Yaşlı *Şaman* tarafından eğitilen *Şaman*; kendisini kuş haline getirecek tüyler takar, garip elbiseler giyerek kendine hayvan süsü verir, davulunu çalarak kabilesi arasında dolaşır, müzik eşliğinde kendi etrafında dönerken hayvan sesleri çıkartır, kendinden geçinceye kadar sıçrar, acayip sesler çıkartarak yerlerde sürünür, sonra, bayılarak kendinden geçerdi.(3-12-13-14-15-16-20-22-23)

Şaman'a göre hastalık, ruhun bedenden ayrılıp kaybolması ile ortaya çıktığı için bu törenler sırasında *Şaman*, kaybolan ruhu bulup getirir hastanın bedeni ile birleştirerek onun iyileşmesini sağlardı.

Altay yöresinde yaşayan Türkler *Şaman*'a *Kam* adını veriyorlardı. Kam'lık sanatı öğrenilerek elde edilebilecek bir sanat değildi. Kam olabilmek için mutlaka Kam ailesinden gelmek gerekiyordu. Kamların babalarının ruhları Kam olmaya layık toruna görülür, ona Kam olacağını söylerdi. Sonra da Kam adayı yaşlı Kam tarafından eğitilirdi. Yakut Türklerinde aday yapılan özel bir törenle Kamlığa kabul edilirdi. Aday önce cübbe giyer ve bağımlılık yemini ederdi. Bu yemin, hastasını tedavi etmek için, hastalığa neden olan ruhlarla mücadele edeceğine dair olan bir yemindir. Kamlar, kadın olsun, erkek olsun kabilenin bir üyesi gibi yaşarlardı. Onların ayrıcalıkları törenler sırasında idi. Yine törenler sırasında giyebilecekler özel cübbelere* sahiptiler. Kamlar Ak Kam ve Kara Kam olmak üzere ikiye ayrılırlar.

Gökteki iyi ruhlarla ilişki kuranlar *AK KAM*, kötü ruhlarla ilişki kuranlara ise *KARA KAM* adı veriliyordu. Doğu Türkistan Türklerinde ve Yakut Müslümanlarında erkek Kam'a "*Oyun*", kadın Kam'a ise "*Udagan*" adı veriliyordu. Yakut'larda *Oyun*'lar yeminle kabul ediliyorlardı. Bu yemin törenlerinde, ruhlara ve kabileye dürüstçe davranacaklarına ve şeytani ruhlardan insanlara gönderilen hastalıkları iyi edeceklerine dair söz verirdi. Yakutlarda

anlamına gelen *Tabib* terimi ise deneyimli anlaşılabilir kişi demektir.

İslamiyetin Türkler tarafından kabul edilmesinden sonra hekim kimliğinde de

Oyunlar hekim ve telkin edici kişi olarak hizmet ederlerdi.(17-18-20-22-23)

Kırgız ve Kazaklarda ise şamana *Baksa* veya *Baksı* deniyordu. Eski Türklerde yılan sokmalarını tedavi eden *Arbavcı* denilen hekimlerde vardı. Bunlar hastalıkları dua ederek tedavi etmenin yanında; büyülerde bahsedilen bitkileri de kullanırlar ve ısırılan yeri sıcak demir çubuk ile dağlardı.(22)

Eski Türklerde hastalıkları bitkilerle tedavi eden hekime *OTACI* adı veriliyordu. Bunlar *Otacılar İliği* adı verilen bir birliğe bağlı bulunuyorlardı. En üst düzeyde bulunan Otacı çok önemliydi ve buna *Üzeliksiz Otacılar İliği* adını veriyorlardı. Kamlarda olduğu gibi bunlarda da Otacı adayı Otacılığa kabul edilmeden önce yemin ettirilir. Sonra eğitilerek en üst düzeye kadar giderdi.(17-18-22)

Türklerde *Emçi* adı verilen hekim ise, hastalıkları iyileştirmek için ilaç hazırlayan Tıp adamıdır. Bunlar hem hekim hem de eczacı olan sınıftı. İçilecek şeyleri içki ve şurupları ise *İdişçi*'ler hazırlarlardı. Hükümdarın sofrasına içilecek şeyleri hazırlayana *İdişçi Baş* deniyordu.

Yusuf Has Hacibe göre: "*İDİŞÇİ*

BAŞI, sağlığa iyi gelen ve ilaç neviden olan bazı otları daima hazır bulundurmalı. Bunlarla hazım (guveriş), kuvvet (ma'cun) veya müshil (çurnı) ilaçları hazırlamalıdır. içki ve şaraptan başka bütün yenilen, yalanan ve içilen şeyler; boğaza hep onun elinden girerler. Bu bakımdan titiz olmalıdır. İçkiyi bizzat kendi elleri ile hazırlamalı mühürleyerek muhafaza etmelidir. Yemek ve içkiye karıştırılacak bütün şifalı otları kendi eli ile karıştırmalı onların temizliğine dikkat etmelidir."

Yusuf Has Hacib'in bu tarifine göre, İdişçi Başının hekim olması, tedavide kullanılan bitkileri çok iyi bilmesi veya tedavide kullanılan bitkileri çok iyi tanıyan bir hekimle birlikte çalışması gerekmektedir.(19-23)

Türkler hekim anlamına gelen *bilge, büyü, hakim* kelimelerini de kullanmışlardır. *Büyü*; tecrübeli, filozofça konuşan sağlık hakkında bilgisi olan kişi demektir. *Hakim*; filozof bilim adamı ve hekim demektir. Zamanla Türkler arasında hakim kelimesi hekim olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Gerçekte hekim değişmeler görülmüş. Artık hekim tanrılaştırılmış bir tıp adamı değildir. İslamiyet sihir ve büyüü ret ettiği için de Otacılar, sihir büyü ile hasta tedavi etmeyi

*-Cübbenin çeşidi; geyik, kartal, ayı, kurt gibi sembolleştirilmiş hayvanlara göre değişiklik gösterir.

birakarak,hastalıkları sadece ilaçla tedavi eden kişiler olmuşlardır. Hekimler, hekimliğin dışında diğer bilimlerle de ilgilenmişler. Tedavide gözlem ve deneye büyük önem vermişler. Olayları gözlemleyerek araştıran kişiler oluşlardır.

Günümüzde bütün bu hekimlerin yerini dalında uzman olmuş,bilim ve teknolojiyi çok iyi bilen, bunu mesleğinde uygulayan,kendini sürekli olarak yenileyen araştıran hekim almıştır.

KAYNAKLAR

1. Uzluk N: Genel Tıp Tarihi. İstanbul:Güzel İstanbul Matbaası, 1958:3-47.
2. Atabek E M, Görkey Ş: Başlangıçtan Rönesansa Kadar Tıp Tarihi. İstanbul: İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları ,1998:8-200.
3. Gelfrand M: "Nganga'yı Tanıtalım" Abbotempo; (2),2 ,1964:30-34
4. Sarı N: Doktora ders notları. İstanbul - 1998.
5. Demirhan A: Tıp Tarihi ve Deontoloji. Bursa:Nobel yayınları, 1994:160-198
6. Sarı N: Ders Notları. İSTANBUL,1996
7. Sayılı A: Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik,Astronomi ve Tıp. Ankara:Türk Tarih Kurumu yayınları,1982:115-157.
8. Ünver A.S: Tıp Tarihi - I. İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayınları,1938:6-27
9. Donbaz V:Mezopotamya'da Hastalık Belirtileri. Tıp Tarihi. Araştırmaları Dergisi ; 1997:97-100.
10. Ökmen M, Erhat S.A.: Herodot Tarihi. Birinci Basım , İstanbul :Remzi Kitapevi , 1973:95.
11. Nasuhioğlu İ:Mısır Tababeti ve İm-Hotep. Dirim 1975:521-525.
12. Ünal A: Hitit Tıbbının Ana Hatları. Belleten. C:XLIV Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1980:175.
13. Toole H: Şifa Tanrısı Eskülap. Abbotempo . V:6, 1-T3, 1968:8-13.
14. Avcıoğlu D: Türklerin Tarihi. C:1. İstanbul: Tekin Yayınevi,1979:382-385.
15. Kazancıgil A: Türklerin ve Moğulların Eski Dini. İstanbul: İşaret Yayınevi ;1994:64- 65.
16. Kafesoğlu İ: Eski Türk Dini.Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları,1980:23-41.
17. Uzel İ: "Şerafettin SABUNCUOĞLU Cerrahiyetü'l Haniye-I".Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları,1992:3-5.
18. Temel Britanica "ŞAMAN" C:16,İstanbul: Ana yayıncılık ,1993:226.
19. Büyük Laurouse : ŞAMAN C:18 , İstanbul : Gelişim Yayınları,1985: 10995-10996.
20. Altıntaş A: Eski Türk Tıbbına Bir Bakış . Tıp Tarihi Araştırmaları ,1987:84-86.
21. Sarı N: A View On The Dealers With Health In The Turkish Medical History. Tıp Tarihi Araştırmaları History of Medicine Studies ,1989:11-25.
22. Genç R: Karahanlılarda Devlet Teşkilatı .Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1981:223-227.
23. Nur R: Türklerin Tarihi ; 3. Fasıl, C:12, İstanbul : Milli Matbua H:1344/ M:1926:210-215.
24. Silahtaroğlu F: Yusuf Has Hacıp-Kutagu Bilig. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları,1996:238-244.